

'Waanzin is vrouwe

'Een vrouwenhand en een paardentand staan nooit stil' luidt een oud gezegde. Een vrouw hoorde te breien, te haken of te borduren als ze even niets anders omhanden had. Die opvatting heerste – uiteraard – ook in psychiatrische inrichtingen: een handwerkje werd door het personeel op prijs gesteld.

Zo kon het gebeuren dat vrouwen aan het begin van de vorige eeuw met naald en draad ogenschijnlijk bescheiden werk maakten dat nu als beeldende kunst geldt.

In het isolement van 'het gesticht' kon een begaafde vrouw soms uitbeelden wat zich in haar geest afspeelde, iets wat buiten de inrichting alleen voor mannen was weggelegd. Die konden zich daarmee het predikaat 'kunstenaar' verwerven.

De uitdagende titel van de tentoonstelling in museum Guislain in Gent, 'Waanzin is vrouwelijk', zegt onverbloemd hoe men lang dacht over de vrouw als een wezen dat veel meer vatbaar was voor psychische aandoeningen dan de man. Hoewel er meer vrouwen in psychiatrische inrichtingen werden opgenomen, is van hen veel minder 'kunst' bewaard gebleven dan van mannelijke patiënten. Deze

Gestichtsjasje van Anna Richter

tentoonstelling laat het kleine maar verrassende aandeel van vrouwen in de bekende Prinzhorncollectie zien.

In 1919 verzocht dr. Hans Prinzhorn, gefascineerd door de kwaliteit van tekeningen en schilderijen van patiënten in psychiatrische instellingen, collega's in Duitsland, Oostenrijk en later ook in andere Europese landen om hem werk te sturen dat moest voldoen aan twee maatstaven: hoog artistiek niveau en duidelijk voortkomend uit de geestelijke stoornis van de maker.

Prinzhorn was assistent-psychiater in de kliniek van Heidelberg en kunsthistoricus. Zijn fascinatie sloot aan bij het gedachtegoed van de Romantiek, waarin genie en krankzinnigheid samenvielen. Waanzin werd noodzakelijk geacht voor het openbreken van de verborgen creatieve lagen.

De collectie die hij bijeenbracht, rond de vijfduizend tekeningen, schilderijen, sculpturen en werken van textiel, is eigendom van de universiteit van Heidelberg.

In 1922 verscheen zijn boek *Bildnerei der Geisteskranken*, gebaseerd op de collectie. Het boek circuleerde in zowel medische als artistieke kringen en werd door de avant-garde in de beeldende kunst 'herkend'. Het zou grote invloed uitoefenen op het werk van de surrealisten.

Het kan nauwelijks verbazen dat onder de tien 'nieuwe meesters' die Prinzhorn in zijn boek introduceert, niet één vrouw is. Het onconventionele en het geheimzinnige dat Prinzhorn interesseerde, werd aan vrouwen niet toegestaan. Zij werden geacht hun kunstzinnige aanleg te uiten in decoratief handwerk. De gedachte dat een vrouw een vernieuwend kunstenaar zou kunnen zijn, kwam bij de psychiaters die werk van patiënten naar Heidelberg stuurden al net zo min op als bij hun tijdgenoten die het voor het zeggen hadden bij academies en musea.

Slechts twintig procent van de Prinzhorncollectie bestaat uit werk van vrouwen. Aan dat werk is te zien hoeveel moeite zij moesten doen om aan materiaal te komen. Slechts een enkele rijke vrouw, die in een privé-kliniek verbleef, kon beschikken over aquarelverf en goed papier. Zo'n uitzondering was

lijk'

Else Blankenhorn, die zich een droomwereld schilderde waarin zij ook bankbiljetten produceerde met haar eigen beeltenis.

Zakdoeken werden gebruikt om op te borduren, stukjes papier waarin medicijnen verpakt waren om op te tekenen.

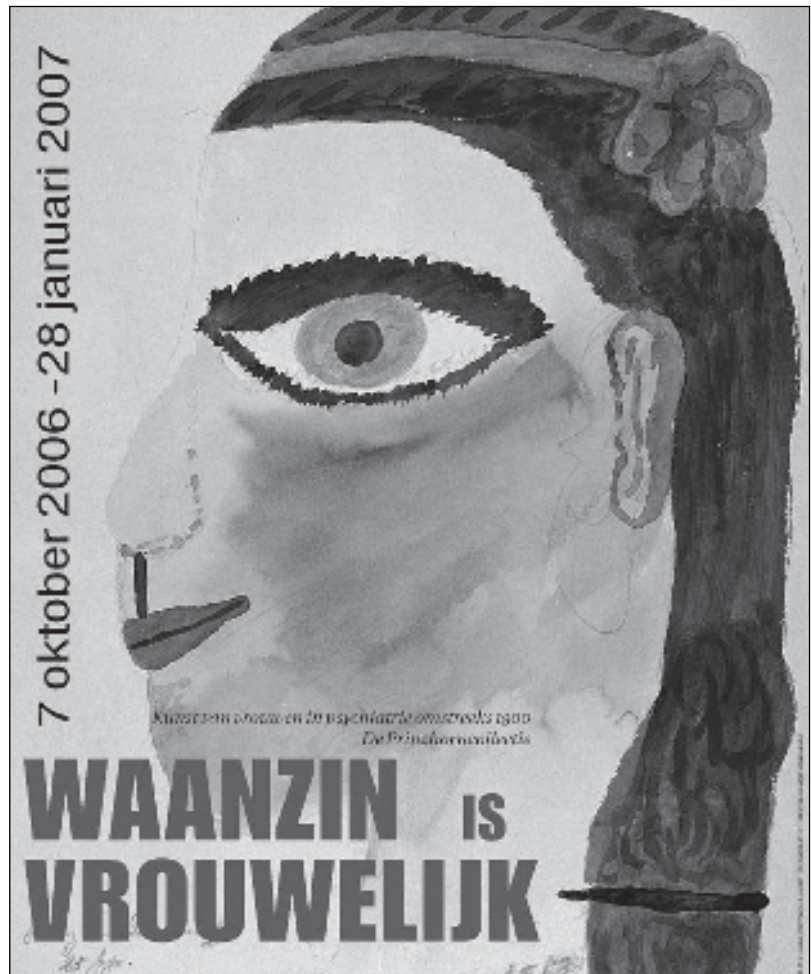
Tegen deze achtergrond is het des te verrassender hoe groot de variatie in vrouwelijke 'overlevingskunst' – de term staat in medische dossiers – aan het begin van de vorige eeuw was. Tekst speelt een belangrijke rol in de tentoonstelling. Zelfportretten van vrouwen zijn veel zeldzamer dan brieven, dagboek-aantekeningen en zelfbeschrijvingen. Een van de verklaringen hiervoor is dat de vrouwen in psychiatrische inrichtingen zichzelf nooit zagen want ze hadden geen spiegel.

'Qui se mire bien se voit' borduurt Johanna Winsch op de rand van een zakdoek. 'Wie in de spiegel kijkt, kan zichzelf zien.'

Hoe wanhopig makend het leven van vrouwen in psychiatrische inrichtingen in die tijd was, blijkt uit tal van brieven maar nog het meest uit een document dat er eerder uitziet als een abstracte tekening dan als een brief. Verticale kolommen, van lichtgrijs tot bijna zwart, intrigeren door de structuur van de potloodstreken waaruit ze zijn opgebouwd. Van heel dichtbij valt er een handschrift in te herkennen. Veelvuldig herhaalde zeer kleine letters, telkens opnieuw over de vorige heen geschreven, vormen een letterlijk en figuurlijk zwaar beladen brief. Met een vergrootglas hebben de conservatoren van de Prinzhorncollectie en misschien ook al de dokter van Emma Hauck (geboren in 1878) de 'Brief aan haar echtgenoot' gelezen.

'Komkomkom' schrijft zij honderden keren. 'Nu meteen komen mij liefhebben. Schootje zitten, wil komen, kusjes hebben.' Het eindeloze 'komkomkom' overdekt de andere woorden. Emma Hauck, vrouw van een leraar en moeder van twee kinderen, had zich na vier jaar huwelijk 'uitgezogen' gevoeld en was met paranoïde wanen opgenomen in de Heidelbergse Kliniek. Zij zou er tot haar dood, in 1920, blijven.

Gedepersonaliseerd door gestichtskleding, ontdaan van persoonlijke bezittingen, teken-

den vrouwen hun vroegere eigendommen: sieraden, parasols, waaiers, mooie schoenen. De composities van in het vlak zwevende voorwerpen lijken op kindertekeningen.

Hedwig Wilms haakte in 1912 een dienblad met daarop een kruik en een gietertje. Een wonderlijk setje miniatuurgereedschap, met een haaknaald opgetrokken uit wit katoenen garen. Wat bracht haar tot dit karwei? Behoeftte aan een paar normale voorwerpen, iets voor zichzelf?

Wilms zelf heeft het nooit willen vertellen en uit de gegevens over haar leven valt geen antwoord te halen. Zij leed aan achtervolgingswaan, hoorde stemmen, zag schimmen. Ze kwam in opstand tegen haar behandelaars, sloep bijna niet meer, weigerde te eten. Ze woog nog 29 kilo toen ze in 1915 overleed, 41 jaar oud.

Niet alle werk is klein en bescheiden, zoals het een vrouw en zeker een vrouw in een psychiatrisch ziekenhuis betaamde. Katharina Detzel, geboren in 1872, verscheurt bedden-

Katharina Detzel met zelfgemaakte mannelijke pop

goed en kleren om er van alles van te maken. Uit zakken, opgevuld met stro, maakt zij poppen die levensgrote mensen voorstellen. Op een foto kijkt zij de toeschouwer provocerend aan, terwijl ze een pop met een mannelijk geslachtsdeel en een baard, een kop groter dan zij zelf, overeind houdt. Uit de gegevens over haar leven valt de conclusie te trekken dat Katharina Detzel een revolutionaire vrouw was die in een inrichting werd opgesloten omdat zij dingen deed die illegaal waren.

Zij werd beschuldigd van aborteren, wat in feite betekende dat zij andere vrouwen uit de nood hielp. In 1907 werd zij gearresteerd wegens een poging tot brandstichting. Volgens haar was dit een politieke aanslag. In de inrichting schreef ze pamfletten tegen legaal onrecht, zoals prostitutie. Zij verzette zich heftig

tegen onderdrukking en straffen als langdurig vastgebonden zitten in een bad.

In 1941 werd zij vermoord, in het kader van het 'euthanasie-programma voor onvolwaardigen' van de nazi's.

Katharina Detzel was lang niet de enige vrouw die wegens 'dwars' gedrag krankzinnig werd verklaard en opgesloten, maar met haar groteske poppen is zij in de Prinzhorncollectie terechtgekomen en daarmee in de geschiedenis.

De beperking in materiaal waarover vrouwen in inrichtingen konden beschikken, zette aan tot vernieuwing. De composities van stroken gescheurd beddengoed die Marie Lieb rond 1900 neerlegde op de houten vloer van de psychiatrische kliniek in Heidelberg, zouden ruim een eeuw later niet misstaan als 'installatie' in een galerie.

Ook de fascinerende patronen die Johanna Winsch borduurt, lopen door de vergaande abstractie vooruit op de ontwikkeling in de kunst. Winsch, dochter van een linnennaai-ster, beheerste de borduurtechnieken perfect. Haar minimalistische werk oogt daardoor merkwaardig professioneel.

Sommigen van de vrouwen hadden als naaister gewerkt. Agnes Richter bijvoorbeeld was een vijftigjarige, ongehuwde naaister die veel geld had gespaard. Omdat zij vreesde dat het gestolen zou worden, had zij diverse keren de hulp van de politie ingeroepen. In 1893 werd Richter, na klachten van haar burens, door agenten uit haar huis gehaald en naar de Hubertusburg Kliniek in Wermisdorf (Saksen) gebracht. Kort daarop werd zij onder curatele gesteld. Haar woede over deze gang van zaken werd door de artsen afgedaan als een teken van haar ziekte. Agnes Richter haalde haar gestichtsjasje uit elkaar en vermaakte het tot een nauwsluitend, vrouwelijk jasje. Daarna borduurde ze het jasje van binnen en van buiten met teksten over haar leven. Zo droeg ze haar protest op haar lijf, lang voordat dit in de mode kwam.

✍ Ineke Jungschleger

'Waaizin is vrouwelijk. Kunst van vrouwen in de psychiatrie omstreeks 1900' is te zien in Museum Dr. Guislain in Gent, tot en met 28 januari. Naast het werk uit de Prinzhorn-collectie wordt in een aangrenzende zaal werk van vijf hedendaagse beeldende kunstenaressen getoond die gefascineerd zijn door de psychiatrie.